

**Universitat de les
Illes Balears**

Facultat d'Educació

Memòria del Treball de Fi de Grau

LAND ART A EDUCACIÓ INFANTIL: UN PROJECTE POSSIBLE

Joana Maria Parera Llodrà

Grau d'Educació Infantil

Any acadèmic 2014-15

DNI de l'alumne: 37339915J

Treball tutelat per Pere Capellà Simó
Departament de Pedagogies i Didàctiques Específiques.

L'autor no autoritza l'accés públic a aquest Treball de Fi de Grau.

Paraules clau del treball:
Educació Infantil, Educació Artística, Land Art, creativitat, naturalesa.

Gràcies als infants que han fet possible aquest projecte...
Gràcies a tu, Pere, per dirigir el meu camí durant aquests mesos...
Gràcies Maria I. per animar-me i ajudar-me en tot moment...
Gràcies Xisco pel teu suport moral i per aguantar els meus dies “no tan bons”...
Gràcies família per confiar en mi...
Gràcies, gràcies i mil gràcies.

Resum

El present treball de fi de grau explora les possibilitats del Land Art o "art de la terra" com a eina didàctica a l'escola infantil. Sorgit a la darrereria dels anys seixanta, el Land art és un corrent que converteix la natura en material artístic. Es pot considerar com una eina que empra l'expressió lliure per crear art i això ajuda als infants a desenvolupar la seva creativitat, a més de desenvolupar altres capacitats, com la creació d'emocions plàstiques, l'autonomia, la reflexió, la comunicació, la iniciativa, la cooperació, etc. Ja que aquest corrent no és una forma d'expressió artística que trobam sovint en les programacions d'Educació infantil ni, més concretament, en les d'Educació Artística, s'ha creat aquest projecte per introduir el Land Art a l'aula "els senyorets" de P3 del CEIP Jaume Vidal i Alcover del municipi de Manacor, amb la finalitat de poder transmetre part de l'essència d'aquesta experiència, viscuda pels infants.

Paraules clau: Educació Infantil, Educació Artística, Land Art, creativitat, naturalesa.

Abstract

This Final Project explores the possibilities of Land Art or art of the Earth as a teaching tool in the nursery school. Emerged at the end of the 60s, the Land art is a current that turns nature into artistic material. It can be considered as a tool that uses the expression to create art and this helps children to develop their creativity, as well as developing other capabilities, such as the creation of plastic emotions, autonomy, reflection, communication, initiative, cooperation, etc. Since this current is not a form of artistic expression that we often find in childhood education syllabus or, more specifically, in the artistic education, this project has been created to introduce Land Art in the class "els senyorets" of P3 of the CEIP Jaume Vidal Alcover of the municipality of Manacor, in order to be able to transmit part of the essence of this experience, practiced by children.

Key words: Childhood Education, Artistic Education, Land Art, creativity, nature.

INDEX

1. Introducció	5
1.1. Justificació	5
1.2. Objectius	6
1.3. Marc teòric	7
1.4. Fonts i mètodes	9
1.5. Estructura i desenvolupament dels continguts	9
2. Què és el Land Art?	10
2.1. Contextualització	10
2.2. Concepte de Land Art	11
2.3. Autors i les seves obres: una selecció	12
3. Land Art a l'Educació Infantil. Quins beneficis proporciona?	16
3.1. Proposta Didàctica: «FEIM ART AMB LA NATURA»	17
3.1.1. Objectius generals	17
3.1.2. Metodologia	17
3.1.3. Avaluació	18
3.1.4. Activitats	19
4. Estudi de cas: Land Art a la classe de 3 anys del CEIP Jaume Vidal i Alcover	29
4.1. Presentació del centre	29
4.2. Presentació del grup-classe	30
4.3. Proposta didàctica	30
4.4. Avaluació	30
5. Conclusions	48
Bibliografia	50

1. Introducció

1.1. Justificació

Des de fa molts anys m'apassiona la fotografia, de fet, abans d'engrescar-me en el món universitari, treballava en una botiga de fotografia amb la sort de què allà, s'ajuntaren dos factors que pot ser per a mi eren desconeguts o no em despertaven tant interès, l'art i la natura. Tenia un client i amic que era un fotògraf de natura professional i admirava la seva feina, a més, per una altra banda, tenia un "jefe" que a part de ser un fantàstic fotògraf era un apassionat de l'art. Tenia una gran col·lecció d'art a ca seva i molts amics artistes, els quals vaig poder conèixer. Així que dos factors s'uniren, el despertar del meu interès per l'art i l'admiració de la fotografia de natura. Aquests dos factors, però, no s'uniren en forma de Land Art fins que a segon de carrera, a l'assignatura d'educació artística, mentre ens explicaven els moviments artístics del s.XX sorgí el Land Art i, encara que només en veiéssim una petita pinzellada, de seguida vaig fer aquella unió de natura, fotografia i art i em vaig quedar fascinada. Com què no tocàrem aquest tema més, el meu cap no hi va tornar a pensar, fins que ens varen passar les línies temàtiques del TFG, sense quasi ni llegir les demés opcions sabia que volia fer qualche cosa relacionada amb el Land Art i els infants. Així va sorgir aquest projecte, volia apropar aquest sentiment que jo sent al visualitzar les fotografies de Land Art als infants, pensant que, si a més de mirar les fotografies tenien l'oportunitat de ser ells els artistes, l'aprenentatge directe i vivencial sempre seria més significatiu per a ells.

Actualment ens trobam en un món urbà, i és l'escola, i a dins ella l'educació artística, qui pot i ha d'actuar com a instrument per ajudar als infants a interactuar amb la naturalesa i el seu medi social. El Land Art és un corrent que, encara que està poc explotat a nivell educatiu, pot ajudar als infants a desenvolupar la creativitat, propiciant l'expressió lliure i espontània. A més, juntament amb tots els altres corrents artístics, és una font epistemològica, un brollador de coneixements.

Existeix des de sempre una tendència a identificar l'educació artística i estètica únicament com una educació visual, com diu Fernando Hernández en el seu article (2002:6-9) «El món en el qual vivim s'està configurant com un món visual en la mesura en què estem inundats per l'extraordinària varietat d'imatges que les noves tecnologies de la informació i la comunicació han ajudat a divulgar. Imatges que mostren les representacions del món i de l'ésser humà, amb les quals aquest se sent identificat. Per

això, la cultura visual no és aliena a professors i alumnes, sinó que l'escola ha d'afrontar el repte de donar resposta a les noves formes de visualitzar l'humà», per això, amb aquest projecte es vol proposar un gir d'aquesta educació artística i estètica convertint-la en una àrea extraordinària, fascinant, on els infants visquin intensament experiències sensitives, bàsiques per al seu desenvolupament perceptiu i expressiu, especialment quan realitzin construccions amb material natural. La natura és un àmbit de creació que retorna als infants al seu origen, a l'essencial, a la senzillesa i a la bellesa, creant relacions amb l'entorn, actituds de cooperació, diàleg i participació. Així, el jardí, el bosc o el pati de l'escola es converteixen en un indret ple de recursos i possibilitats per a l'expressió plàstica.

En definitiva, donar cabuda a aquesta metodologia tan important per al desenvolupament òptim de l'infant com ho és treballar mitjançant l'art, a més de donar compliment al Decret 71/2008, de 27 de juny, pel qual s'estableix el currículum de l'educació infantil a les Illes Balears i més concretament als continguts i objectius de l'àrea de llenguatges: comunicació i representació, que inclou el llenguatge artístic i que ens diu: «El llenguatge plàstic es serveix de la manipulació de materials, textures, objectes i instruments i de l'aproximació respectuosa a les produccions plàstiques dels companys i de l'entorn proper i llunyà per permetre l'adquisició de noves habilitats i destreses, de vies personals d'expressió i per despertar la sensibilitat estètica i la creativitat».

Resumint, la finalitat d'aquest treball és l'ús d'aquest moviment artístic com a eina d'aprenentatge en Educació Infantil a partir d'una proposta didàctica.

1.2. Objectius

Els objectius que es plantegen amb aquest TFG són:

- a. Desenvolupar les competències necessàries per dur a terme un treball d'investigació i recerca.
- b. Investigar sobre el Land Art. Conèixer i aprofundir en aquesta activitat.
- c. Reflexionar sobre l'educació multisensorial a través de l'expressió creativa i lliure emprant la natura com a recurs.
- d. Investigar sobre els beneficis de l'entorn natural en l'infant. Descobrir els beneficis que el Land Art pot aportar a l'educació infantil.

- e. Presentar una proposta didàctica amb diferents activitats relacionades amb el Land Art.

1.3. Marc teòric

A través d'aquest treball de desenvolupament de recursos didàctics centrat en la línia temàtica de «Les produccions plàstiques infantils. Objectes culturals de la infantesa. Art actual i educació infantil» i més en concret en l'activitat del Land Art, es vol establir un vincle entre art i context educatiu, afavorint l'exploració, la percepció, la interpretació i la creació com a elements clau de l'educació artística. Per això, des del meu punt de vista d'estudiant d'Educació Infantil consider que l'art ha de jugar un paper significatiu en el procés educatiu dels infants ja que l'art fa que desenvolupin les capacitats creatives, fa que adquireixin una percepció més completa dels objectes i els fenòmens que els envolten, els ajuda a expressar els sentiments i emocions d'una manera més espontània, també els dona la possibilitat d'opinar i donar el seu parer. Com bé diu J. L. López (1999:130) «l'art infantil [...] està més relacionat amb l'expressió, és un mitjà de comunicació per el qual els infants ens parlen dels seus interessos, emocions». El Decret 71/2008, de 27 de juny, pel qual s'estableix el currículum de l'educació infantil a les Illes Balears també exposa que, «aquests llenguatges contribueixen al desenvolupament integral dels infants, [...] són, a més, instruments de relació, regulació, comunicació i intercanvi i l'eina més potent per expressar i gestionar les pròpies emocions i per representar la realitat» per tant, tot això ajuda al seu desenvolupament personal i emocional.

Actualment la metodologia de les aules ha canviat de manera considerable, els racons, els tallers, els projectes, els ambients fan que es realitzin activitats més properes als interessos dels infants, però encara falta molt per millorar, com per exemple que l'educació artística, amb totes les seves disciplines, formi part de l'educació de manera globalitzada, en tots els àmbits. López (1999:38) ens parla de la teoria utòpica de Herbet Read (1982) del fet «d'emprar l'art per a tots els aspectes de l'educació» i ens diu que un altre autor, el professor Ricardo Marín Viadel (2006), li dona encara més importància dient que l'art és «beneficiós en tots els aspectes de la vida humana».

Perquè l'art sigui beneficiós cal que els infants no siguin només consumidors d'imatges sinó creadors de les seves pròpies experiències, així ho demostra Belver (2005) en el

seu llibre *Arte infantil en contextos contemporáneos* on ens presenta un seguit d'experiències sobre art amb infants de totes les edats. Un dels fonaments bàsics d'aquest plantejament són les idees pedagògiques de Loris Malaguzzi, inspirador de les escoles infantils de Reggio Emilia a Itàlia on creà contextos preparats per propiciar accions i joc, estimuladors de l'expressió dels sentiments, emocions, desitjos, de la comunicació, etc., a més d'introduir el "tallerista" que era una persona que provenia del món artístic enlloc del món pedagògic per així crear un projecte escolar, la seva trajectòria la podem trobar en les obres d'Alfredo Hoyuelos (2004 i 2006) *La ética en el pensamiento y obra pedagógica de Loris Malaguzzi* i *La estética en el pensamiento y obra pedagógica de Loris Malaguzzi*. També podem analitzar l'art des d'una part més institucional, existeix una entitat, la UNESCO¹, que té com a finalitat fer progressar a les nacions del món i en el seu apartat de cultura ens parla dels beneficis d'introduir l'art en ambients d'aprenentatge propiciant «un desenvolupament equilibrat de la part intel·lectual, emocional i psicològica dels individus i les societats. Tal educació no només enforteix el desenvolupament cognitiu i l'adquisició d'habilitats per a la vida – pensament innovador i creatiu, reflexió crítica, habilitats interpersonals i comunicacionals, etc. – però també realça l'adaptabilitat social i la consciència cultural per a les persones, permetent construir identitats personals i col·lectives, així com tolerància i acceptació i el reconeixement dels altres».

Existeix, per tant, un llenguatge artístic que per els seus objectius, finalitats i per la seva base reuneix tots els aspectes positius anomenats anteriorment, és el Land Art. Com podem veure en l'article de Ricardo Marín Viadel (2011): «*La Investigación en Educación Artística*», una de les metodologies artístiques d'investigació en educació que abasten aquesta corrent podria ser l'especialitat artística de les instal·lacions.

Per això el centre d'interès d'aquest projecte tindrà el focus en el Land Art i en les produccions que els infants poden dur a terme mitjançant l'expressió lliure manipulant objectes que ens proporciona la pròpia naturalesa.

¹ Referència: <http://www.unesco.org/new/es/culture/themes/creativity/arts-education/about/approach/>

1.4. Fonts i mètodes

Les diferents documentacions són publicacions d'educació infantil, educació artística, art i Land Art, trobats a diferents fonts, com ho són la biblioteca de l'edifici Ramon Llull i l'edifici Mateu Orfila de la Universitat de les Illes Balears o la biblioteca de Cultura Artesana situada a l'edifici de la Misericòrdia, també he fet una recollida de llibres a través del Google «Books». Una altra via de recopilació d'informació han estat els articles i tesis doctorals sobre aquests mateixos temes, trobats al Google «Academic», a Dialnet, a tdx.cat, al catàleg de tesis de l'UNED. Una altra font d'informació han estat diferents entrevistes a l'equip educatiu de l'escola on es durà a terme el projecte, i per acabar, s'han inclòs diferents fotografies d'obres d'autors adscrits al Land Art per poder-les treballar amb els infants, així com també alguns vídeos consultats al YouTube sobre aquests autors.

A més, considerant que l'escola on es durà a terme aquest projecte l'any passat realitzava activitats puntuals de Land Art i que enguany no es duen a terme perquè han estat substituïdes per altres activitats sense un criteri raonable, simplement pel fet de provar altres coses, la proposta serà introduïda de manera que s'iniciï el projecte a tres anys i que l'any vinent li puguin donar continuïtat a tots els cicles. La proposta és que s'introdueixin aquestes activitats com a taller de Land Art als tallers que es duen a terme trimestralment a l'escola.

1.5. Estructura i desenvolupament dels continguts

La decisió d'estructurar aquest Treball de Fi de Grau de la manera en què està plantejada va venir donada una mica per, primer explicar el concepte bàsic en el que es fonamenta, seguir amb el plantejament d'una planificació didàctica, per acabar amb un estudi de cas, la planificació duta a la pràctica. Així l'estructura final consta de quatre capítols i una bibliografia. El primer capítol (punt 2) titulat «Què és el Land Art?» conté una breu contextualització per situar el Land Art en la seva època i entorn, seguit d'una definició i explicació del que és el Land Art i per acabar la presentació d'alguns dels principals autors d'aquesta tendència que són, alhora, els autors que s'empraran per dur a terme la proposta didàctica. El segon capítol (punt 3) «Land Art a l'Educació Infantil. Quins beneficis proporciona?» com bé diu el títol parla del que pot aportar treballar el Land Art amb els infants i quins beneficis els proporciona. Aquest capítol acaba amb la

programació didàctica dirigida a infants de 3-4 anys però ajustable a qualsevol cicle d'infantil. Seguidament el tercer capítol (punt 4) «Land Art a la classe de 3 anys del CEIP Jaume Vidal i Alcover» és l'estudi de cas, la posada en pràctica de la proposta didàctica en si. Inclou una presentació del centre i de l'aula on es durà a terme el projecte, quins objectius generals són els que sustenten la proposta, quins principis metodològics segueix, les activitats realitzades i l'avaluació de cada una d'elles presentada amb una explicació, un recull de fotografies i les transcripcions de les converses dels infants. El capítol quart (punt 5) és la conclusió de tota la proposta didàctica després d'haver-la duit a terme, què n'he extret de tot això.

2. Què és el Land Art?

2.1. Contextualització

El Land Art fou una activitat iniciada als anys seixanta per una sèrie d'artistes americans i anglesos, artistes del minimal² que començaren a evitar l'espai taller, la galeria, el museu, etc. per convertir el paisatge natural en medi i lloc de l'obra d'art. Tal com diu Ana M. Guasch (2000:51): «Els conceptes implícits en les propostes de l'antiforma³ i fins i tot en les minimalistes no sempre es podien desenvolupar en els límits immutables dels espais de galeries i museus ni podien expressar-se a través dels materials emprats habitualment en les practiques artístiques. La terra, les pedres, els troncs dels arbres, etc., començaren a ser els “nous materials” d'un tipus d'obra (*earthworks*) que, degut a la seva monumentalitat, varen requerir suports, emplaçaments o situacions que superessin els murs de l'espai expositiu». A partir d'aquí va sorgir el concepte de Land Art. Actualment «no existeix», com diu Ascensión García (2001:15), «una postura unificadora respecte a l'acció artística, pel que no podem parlar d'una categorització de l'art en estils ni moviments. El fenomen del Land Art es troba dins del

² El terme «minimal» -mínim- es va posar de moda l'any 1965 per obra de R. Wollheim. La tendència – coneguda així mateix baix els noms d'art reduccionista, «cool art», «ABC art» o estructures primàries – s'ha convertit en un estil escultòric en el que les diferents formes estan reduïdes a estats mínims d'ordre i complexitat des d'una perspectiva morfològica, perceptiva i significativa. Vegeu Marchán, S. (2012:136). *Del arte objetual al arte del concepto*. Madrid: Akal Ediciones.

³ Després de l'apogeu «minimalista», tecnològic, «pop» i de les diverses facetes del neodaisme i art objectual des de 1967 i, sobretot, des de 1971, van sorgir una sèrie de manifestacions conegudes sota múltiples denominacions: art «povera», «land art», art ecològic, art processual, «earthwork», antiforma, art impossible, art de situació, art «conceptual», etc. Vegeu Marchán, S. (2012:317). *Del arte objetual al arte del concepto*. Madrid: Akal Ediciones.

moviment modern en l'ampli sentit de la paraula, on hi conflueixen novetat i tradició i un entendre l'acte estètic més com acció-actuació-procés que com a delimitació de l'objecte».

Encara que aquest art va sorgir a la vegada a Anglaterra i Estats Units, «les diferències de pensament i actitud entre els artistes americans i europeus són patents» com bé exposa García (2001:15). Els artistes europeus (com Richard Long o Andy Goldsworthy) es caracteritzen per unes actuacions basades en una economia de mitjans, és a dir, aprofiten els recursos que ofereix la natura per realitzar les seves obres, en canvi, les intervencions dels artistes americans (com Dennis Oppenheim o Walter de Maria) són conegudes com *earthworks*, emprant el territori com a suport de les escultures, produint en ell algun tipus d'agressió, com el desplaçament de terres o la utilització de maquinària.

Sabem que l'activitat del Land Art té els seus inicis marcats als anys seixanta, però, es podria dir que, un precursor de tot aquest art fou Marcel Duchamp. Com exposa Laura Baigorri (1997:27) «Marcel Duchamp és l'artista que major influència ha exercit en l'art de s. XX i no és d'estranyar, doncs, que la seva obra hagi estat un dels referents dels creadors dels anys 60/70». Duchamp va ser el primer en descontextualitzar, o millor dir, recontextualitzar l'art amb les seves famoses escultures "ready-made"⁴. Duchamp agafava objectes quotidians, els treia del seu context habitual i en formava escultures, defensant l'art conceptual, la idea i el concepte per damunt l'objecte, com també està present en el Land Art, on es té més en compte el procés que el resultat.

2.2. Concepte de Land Art

Anomenat Earth Art o Land Art que traduït a la nostra llengua seria «art de la terra» o, més emprat en les manifestacions europees, «art de la naturalesa». Aquest concepte de natura, com diu Guasch (2000:51) «no es concep tant com per ser el lloc proveïdor de materials, sinó com a suport que es manipula o altera per produir una acció de caràcter artístic».

⁴ Paraula anglesa que en una traducció no literal, però bastant acceptada, es coneix com "el ja vist", i que deriva en l'"objecte oposat" del surrealisme.

Referència: <http://www.portaldearte.cl/terminos/readymad.htm>

El Land Art és un terme americà encunyat per Walter de María com apunta Tonia Raquejo (1998:7): «per descriure les seves primeres intervencions en el paisatge en la dècada dels seixanta, i que s'ha estès per denominar l'obra d'altres artistes⁵ fins i tot contra el seu desig». Però encara que hi hagi autors que rebutgin aquesta terminologia, tots treballen amb un punt en comú, i és la naturalesa. Com apunta García (2001:15) «avui en dia és una terminologia que agrupa a un conjunt d'obres en un context on es desenvolupen una sèrie d'incidències que les relaciona». Simón Marchan (2012:326) diu que «el land art o earthworks és un corolari de l'art povera i l'art ecològic», és a dir, que és conseqüència d'ells, «la seva culminació».

2.3. Autors i les seves obres: una selecció

Robert Smithson⁶ (1938-1973): Format en la Art Students League de Nova York⁷, fou un dels fundadors del Land Art i la seva obra més coneguda és *Spiral Jetty* (1970) creada al Gran Llac Salat de Utah (EUA). Amb aquesta obra va obtenir un reconeixement internacional pel seu art innovador. Smithson és també conegut per ser el creador dels conceptes «*site*» i «*nonsite*» (lloc i no-lloc) com un dialecte entre obra interior i obra exterior, és a dir, creava les seves obres a l'exterior i feia la representació de les mateixes a dins un espai interior. Com indica García (2001:19), Smithson «s'allunya de l'escultura objectual a través de la noció d'«escultura com a lloc», i d'un reconeixement de la naturalesa transitòria de la matèria i de les condicions espacials i temporals». Tal com exposa Guasch (2000:52) el discurs teòric de Smithson va ser decisiu en la «gestació i consolidació de l'art de la terra».

Smithson va produir obres que no es podien catalogar fàcilment, va emprar materials no tradicionals com miralls, mapes, canteres abandonades, hotels, terra, etc. per produir les seves radicals escultures, fotografies, pel·lícules i els moviments de terra. Guasch (2000:52) diu que Smithson va «suggerir la possibilitat d'anar més enllà de la utilització del paisatge com a material artístic i crear obres-paisatge realitzades en llocs allunyats

⁵ Artistes com Richard Long no es senten identificats amb aquest terme. Christo i Jeanne-Claude prefereixen ser considerats com a artistes «ecològics», Michael Heizer denomina les seves intervencions «escultures» i Robert Morris, per la seva complexa trajectòria, tampoc hauria de ser inclòs dins del Land Art. Vegeu Raquejo, T (1998:7). *Land art*. Donostia-San Sebastián: Editorial Nerea.

⁶ Referències: Web oficial: <http://www.robertsmithson.com/>

⁷ Escola d'art on, entre d'altres, hi estudiaren J. Pollock i M. Rothko. Vegeu Guasch, A. M. (2000:52). *El arte último del siglo XX: del postminimalismo a lo multicultural*. Madrid: Alianza.

de la civilització urbana, les imatges de les quals es difondrien gràcies a la fotografia i a la televisió».

Actualment Smithson encara és un dels artistes més influents i originals del segle XXI. Les seves obres provocatives dels anys 60-70 han redefinit el llenguatge de l'escultura. La seva obra destaca en importants col·leccions com les del Museu d'Art Modern de Nova York, el Museu Solomon R. Guggenheim de NY o el Museu Nacional d'Art Contemporani d'Oslo.

Andy Goldsworthy⁸ (1956 -): Escultor, fotògraf i ambientalista, Goldsworthy és un artista britànic que produeix increïbles obres d'art en la naturalesa, emprant materials que van des de les branques, a les pedres i a les fulles. Goldsworthy, com ens diuen Matless i Revill (1995:423) «va créixer prop de Leeds, va anar a l'escola d'art de Bradford i Lancaster i va viure a Brough i Langholm abans de traslladar-se a Penpont l'any 1986». El fet de viure en el nord d'Anglaterra, amb paisatges creats en una àrea geogràfica amb molt de relleu, amb evidències d'ubicacions creades amb la mà humana com murs o cercles de pedra emprats per la pastura d'ovelles, ha estat la principal influència en el desenvolupament de la seva obra. Seguidor també dels artistes William Carlos Williams (poeta) i de Constantin Brancusi, Goldsworthy veu el seu art «com el treballar la terra, creador de la seva obra com el sorgiment d'un compromís pràctic enlloc d'un objectiu individual» tal com diuen Matless i Revill (1995:425), és a dir, ell crea la seva rutina en compromís amb els ritmes de la naturalesa. Ell mateix diu que «jo som part de la natura» ((Matless i Revill (1995:426)), manté una connexió espiritual amb la terra.

Una vegada que Goldsworthy crea una obra, fotografia com es transforma amb el pas del temps. Per les seves obres efímeres, l'artista empra, principalment, les seves pròpies mans. Dit amb les seves paraules⁹: «gaudeixo de la llibertat de només emprar les meves mans i “trobar” eines (una pedra, una ploma, espines). Agafo les oportunitats que m'ofereix cada dia: si està nevant treball amb la neu, quan caiguin les fulles serà amb les fulles; un arbre es converteix en una font de branques. Aturar-me en un lloc o recollir un material perquè sento que hi ha alguna cosa per descobrir. Aquí és on puc aprendre».

⁸ Referències: Catàleg digital: <http://www.goldsworthy.cc.gla.ac.uk/>; Altres webs consultades: http://static.nsta.org/files/ss1102_24.pdf; <http://the-artists.org/>

⁹ Vist a: http://www.morning-earth.org/ARTISTNATURALISTS/AN_Goldsworthy.html

Goldsworthy ha treballat al llarg d'Amèrica, Europa, Austràlia, Japó, Canadà i el Pol Nord, ha residit permanentment a Escòcia des de principis dels 80. Al 2001, Thomas Riedelsheimer va publicar un documental *Rivers and Tides*¹⁰, basat en la vida i obra de Goldsworthy.

Agustin Ibarrola¹¹ (1930 -): Nascut a Basauri (Biscaia), Ibarrola és pintor i escultor. De ben petit dibuixava amb trossos de tela i maons. En la dècada dels 60, les seves creences socials i ideològiques lligades al comunisme, van portar-lo al seu empresonament. El seu treball combina l'esperit del nord amb el compromís social dels treballadors més humils. Com diu Guasch (1985:235) «Ibarrola es mostra limitat per una temàtica concreta [...] l'exaltació de la lluita obrera, amb especial relació al món de la mina i al món industrial de la ria bilbaïna, la preocupació pel problema basc [...], l'enyorança d'una terra verge, de la masia, la reflexió sobre la seva vida [...] i l'anàlisi dels significats del Gernika».

Un autor que va influir molt en la seva obra fou l'escultor basc Jorge Oteiza. Amb ell i juntament amb altres autors formaren a París, l'any 1957, l'«*Equipo 57*»¹² on realitzaren varis estudis sobre els espais corbs, publicant el «Manifest d'Interactivitat» (Guasch (1985:124)). L'any 64 es va dissoldre el grup.

Als anys vuitanta, comença la seva relació amb el Land Art, aïllat en la seva masia, va pintar obres a gran escala i al bosc d'Oma va pintar més de cinc-cents troncs de pi. Continua treballar directament damunt la natura entre el 1992-1993 quan va realitzar una obra amb el conjunt de roques que hi havia en un paratge d'una muntanya de Bizkaia. Al 1995 va dur a terme, en el “Bosc d'Oms”, un projecte d'oms secs i escultures en pedra. Al 1999 va inaugurar l'obra més important de la seva vida en el bosc d'O Rexo a Allariz, municipi de Galícia, on va fer una intervenció escultòrica i pictòrica, i al 2001 va començar a pintar els “Cubs de la Memòria” que formen el dic de defensa del port asturià de Llanes. Aquest fou per a ell el seu major repte artístic.

¹⁰ Veure vídeo a: https://www.youtube.com/watch?v=Unv20cR_UTw

¹¹ Referències: Web oficial: <http://www.agustinibarrola.com/>;
Altres webs d'interès: <http://www.grupozeta.es/asensio/galardon.asp>

¹² Grup d'artistes espanyols pioner de l'abstracció geomètrica.

Referència: <http://www.museoreinasofia.es/exposiciones/equipo-57>

Jim Denevan¹³(1961 -): Surfer, xef i artista del Land Art, Jim Denevan té la seva seu a Santa Cruz, Califòrnia. Creador de dibuixos temporals a l'arena, la terra o el gel, Denevan trasllada en les seves obres, una apreciació per a l'aire lliure i per l'efímer pas del temps. Emprant simplement un escuradents o un pal, comença traçant cap a fora des d'un punt central les seves grans espirals, cercles i formes geomètriques que habiten la major part de la platja. Denevan, com molts altres artistes, tracta d'innovar, de formar la seva pròpia identitat amb les seves obres d'art.

Una de les seves creacions més impactants, per les seves mesures, és un dibuix creat al 2009 de 4,6 quilòmetres de diàmetre en un gran llac salat eixut en el desert de Black Rock de Nevada, als Estats Units. Primer va marcar els patrons a mà alçada amb un pal i caminant, pels cercles més grans va emprar un GPS i després els va marcar definitivament emprant una camioneta.

Denevan, amb el seu *Outstanding in the Field: A Farm to Table Cookbook* (2008), és també conegut com el fundador de la festa culinària itinerant en el camp, és a dir, trasllada les taules i cadires del restaurant per dur-les directament a les granges, per apropar els comensals a la terra que els ofereix el que es menjaran.

Richard Long¹⁴ (1945 -): Artista britànic, escultor, pintor i fotògraf, estudià als anys seixanta en el West of England Collage of Art. Com a artista del Land Art anglès, Long té una estreta relació amb la natura, Raquejo (1998:69) apunta que «les obres de Long mantenen una relació íntima amb la naturalesa». Va començar la seva activitat a partir de diversos viatges a diversos indrets del món, on, en ells, com exposa Luís Javier Gómez (2009:20) «recorre el paisatge descobrint allò que la naturalesa ofereix i que passa desapercebut si no hi posem atenció». De fet, com diu Gómez (2009:20) «el que realment constitueix les seves obres és el fet de caminar, que té com a conseqüència les línies que traça o els elements que troba en el lloc i que després transporta a la galeria». Les construccions de Long són simples i senzilles, transmeten tranquil·litat. Aquesta senzillesa i el fet de que les seves obres siguin efímeres, Long acredita les seves creacions amb documentació fotogràfica.

¹³ Referències: Web oficial: <http://www.jimdenevan.com/>; Altres webs d'interès: <http://www.outstandinginthefield.com/>; http://greenmuseum.org/artist_index.php?artist_id=168

¹⁴ Referència: Web oficial: <http://www.richardlong.org/>.

Una de les seves obres més importants és *A Line Made by Walking* (1967) la va realitzar caminant en línia recta per damunt un camp d'herba. Entre les seves exposicions cal destacar la del Palau de Vidre de Madrid i la del Solomon R. Guggenheim Museum de Nova York.

3. Land Art a l'Educació Infantil. Quins beneficis proporciona?

El Land Art serà beneficiós a l'educació infantil començant perquè serà una educació multisensorial i aquests beneficis es veuran reflectits en la part visual, auditiva i motriu, com bé explica Javier Abad (2008:12) «els contextos creats a través de les instal·lacions possibilitaran la creació de narracions motrius i simbòliques, vinculades a processos perceptius, visuals, auditius i cinestèsics [...] Aquestes configuracions espacials seran **visuals** perquè crearan contextos amb gran varietat de materials, que estimularan la seva sensorialitat, submergint-los en nous i potents plaers estètics. Seran **auditives** perquè a mesura que van experimentant motriument i creant situacions de joc, es poden acompanyar de verbalitzacions que expressin els esdeveniments, totalment embolicats en paraules, que cobriran sentits diversos en funció de les seves produccions i interessos. I finalment seran **cinestèsics** perquè fan de la pròpia acció del seu cos, una expressió creativa i una dansa espontània de moviments coordinats a la conquesta de noves competències motrius».

També els serà beneficiós perquè els ajudarà al desenvolupament de les capacitats humanes. Aquestes capacitats (cognitiva, motriu, emocional, afectiu i social) han de permetre als infants créixer integralment com a persones en el món actual amb uns aprenentatges continuats i progressius, i el Land Art com a eina d'aprenentatge els ajudarà a aconseguir aquestes capacitats de manera globalitzada compartint activitats grupals, adquirint conceptes i continguts, manipulant, descobrint, valorant, compartint, comunicant, col·laborant, participant, etc.

Per tant, per ajudar a aconseguir tots aquests beneficis es presenta una proposta didàctica titulada «**FEIM ART AMB LA NATURA**» per poder introduir el Land Art a qualsevol escola d'Educació Infantil, en ella s'hi reflecteixen cinc activitats que inclouen l'obra d'art de la qual es parteix, els objectius, els continguts, la temporalització, el material i el desenvolupament.

3.1. Proposta Didàctica: «FEIM ART AMB LA NATURA»

3.1.1. Objectius generals

Els **objectius generals** de la proposta didàctica venen donats a partir de l'eix principal que és que els infants s'apropin a l'art de la terra i que gaudeixin de les activitats. A dins parèntesi s'enumeren els objectius oficials, del Decret 71/2008, de 27 de juny, pel qual s'estableix el currículum de l'educació infantil a les Illes Balears:

- ✓ Apropar als infants a l'activitat del Land Art. (Àrea de llenguatges: 1)
- ✓ Experimentar vivencialment l'art amb elements naturals. (Àrea de coneixement de l'entorn: 1, 2, 4, 13; Àrea de llenguatges: 8)
- ✓ Conèixer i treballar diferents tècniques del Land Art. (Àrea de coneixement de l'entorn: 1, 2, 4, 13; Àrea de llenguatges: 8, 9, 10)
- ✓ Promoure actituds de cura i respecte cap a la natura. (Àrea de coneixement de l'entorn: 13)
- ✓ Adquirir competències de comunicació i expressió de sentiments a partir de les pròpies produccions. (Àrea de llenguatges: 1, 2, 4, 8)
- ✓ Identificar formes planes i tridimensionals en elements de l'entorn i treballar algunes formes geomètriques bàsiques. (Àrea de coneixement de l'entorn: 10)

3.1.2. Metodologia

La metodologia d'aquest projecte ve donada per les necessitats d'aprenentatge que tenen els infants a aquesta edat. Quines necessitats tenen? A la vegada, també es tenen en compte les orientacions metodològiques del currículum oficial que ens apunten que: l'infant ha de ser protagonista del seu aprenentatge i ha d'aprendre a interpretar la realitat que l'envolta a través del desenvolupament físic, emocional, afectiu, social i intel·lectual. A més, en aquesta etapa ha d'establir vincles afectius entre infants i adults, ha de desenvolupar l'empatia, la resolució de conflictes, el respecte, l'autoconcepte, etc., i a la vegada té la necessitat de jugar. Per tot això aquesta programació està pensada perquè sigui significativa i funcional, perquè sigui flexible i adaptada a les necessitats de qualsevol infant, on els infants experimentin, visquin, observin, escoltin, manipulin, descobreixin i juguin, treballant així el seu desenvolupament físic, afectiu, intel·lectual i social. Les activitats són de caràcter individual algunes i d'altres es duran

a terme de manera grupal, però en totes elles hi haurà una part conjunta d'assemblea. El paper de la mestra serà el de guia i acompanyant, actuant i ajudant sempre que faci falta.

En definitiva, la manera de dur a terme aquest projecte serà:

- Motivant als infants: captar l'interès de l'infant, adaptar continguts a les seves necessitats, fomentar l'autoestima, etc.
- Afavorint-los nous esquemes de coneixement: observació directa, manipulació, experimentació, etc.
- Proporcionant-los activitats globalitzades: incloure una mica de cada àrea (llenguatge, formes geomètriques, figures, mides, conceptes, colors, entorn, interacció amb els altres, etc.).
- Afavorint l'aprenentatge a partir del joc.
- Creant un clima de seguretat i confiança: per afavorir el seu autoconcepte.

3.1.3. Avaluació

L'avaluació de cada una de les activitats es durà a terme de la mateixa manera. La sessió serà avaluada mitjançant l'observació directa en el moment de l'activitat, recollint les converses prèvies i les preguntes al final de la sessió. Amb la recollida de fotografies, vídeos i els dibuixos de representació la tutora d'aula podrà valorar el treball dels infants. També es pot emprar, per ajudar a avaluar, els següents ítems:

- 1) Té una actitud atenta i d'escolta durant la presentació de l'activitat?
- 2) Participa en la conversa aportant la seva opinió?
- 3) Mostra curiositat per saber què farem durant l'activitat?
- 4) S'engresca a manipular el material o manté una actitud passiva i d'observació cap els companys? Empra el material de manera curiosa o el manipula de manera desinteressada?
- 5) És creatiu?
- 6) Té una actitud de col·laboració i cooperació en les activitats en grup?
- 7) Respecta les obres dels companys?
- 8) Interromp o interfereix l'activitat mostrant desinterès?
- 9) Participa en la cloenda de cada activitat donant la seva opinió?

3.1.4. Activitats

SESSIÓ 1: ESPIRAL AMB TERRA.

A partir de l'obra *Spiral Jetty* de Robert Smithson de l'any 1970¹⁵

Objectius específics: (A dins parèntesi s'enumeren la relació dels objectius generals del Decret 71/2008, de 27 de juny, pel qual s'estableix el currículum de l'educació infantil a les Illes Balears):

1. Iniciar als infants al Land Art i a l'obra de Robert Smithson. (Àrea de llenguatges: 9)
2. Conèixer i representar la figura geomètrica de l'espiral a partir de material natural. (Àrea de coneixement de l'entorn: 10)
3. Representar, posteriorment, mitjançant la plàstica, l'obra realitzada amb material natural. (Àrea de llenguatges: 8, 9)
4. Expressar de manera oral el que han sentit fent l'activitat i treballar el concepte d'espiral per ampliar el seu bagatge lèxic. (Àrea del llenguatge: 1, 4)

Continguts específics:

- a. Concepte de la figura geomètrica de l'espiral.
- b. Concepte de Land Art.
- c. Manipulació i experimentació amb el material natural de la terra.
- d. Actitud de respecte cap a les obres dels companys.

¹⁵ Referència: <https://worldartworld.wordpress.com/2014/05/13/art-in-america-vi-earthworks/>

Recursos materials:

Terra, branques d'arbre, tassons, fulls DIN-A3, pinzells i cola blanca.

Temporalització:

La sessió durarà aproximadament 1h.

Desenvolupament:

L'activitat es durà a terme en dues parts. La primera es dura a terme al pati exterior a una zona de grava i la segona dins l'aula. En primer lloc i mitjançant una conversa es demana als infants que veuen a la fotografia de l'obra de Smithson, què és, com creuen què està feta, com es durà a terme, que passarà si plou, si fa vent, etc. Després amb el peu i seguint la mestra es marcarà l'espiral al terra amb el peu, una vegada marcada, amb un pal es farà un petit solc seguint el dibuix fet amb el peu i s'omplirà de terra amb l'ajuda del tassó. Una vegada feta l'espiral cooperativament amb tot el grup, cada nin farà la seva particular amb un pal i terra. Quan tots hagin acabat es torna a l'aula i es fa la representació gràfica de l'espiral. A damunt un full A3 es dibuixa, amb un pinzell i cola blanca, el que hem fet durant l'activitat al pati, després es posa terra pel damunt que quedarà enganxada amb la cola.

SESSIÓ 2: MANDALA AMB FLORS.

A partir de l'obra *Dandelions* d'Andy Goldsworthy de l'any 1987¹⁶

Objectius específics:

1. Continuar amb la introducció al Land Art a partir de l'obra d'Andy Goldsworthy. (Àrea de llenguatges: 9)
2. Promoure la cooperació a través de la realització en grup d'una obra artística. (Àrea de coneixement de l'entorn: 4)
3. Treballar les formes, com el cercle i les dimensions, com gros i petit. (Àrea de coneixement de l'entorn: 10)
4. Representar damunt paper la mandala realitzada en grup. (Àrea de llenguatges: 8, 9)
5. Tenir cura del material delicat. Manipular amb delicadesa. (Àrea de coneixement de l'entorn: 13)

Continguts específics:

- a. Concepte de mandala.
- b. Concepte de Land Art.
- c. Manipulació i experimentació amb les flors.
- d. Actitud de cooperació.
- e. Conceptes de cercle, gros i petit.

¹⁶ Referència: <http://www.iamparagon.com/2009/06/artists-that-inspire-me-andy-goldsworthy/>

Recursos materials:

Flors, fulls DIN-A3 i retoladors.

Temporalització:

La sessió durarà aproximadament 1h.

Desenvolupament:

La sessió està pensada perquè es dugui a terme al pati, a la zona on hi ha grava, però si és un dia de vent es durà a terme dins l'aula perquè les flors no surtin volant. S'iniciarà mostrant l'obra de Goldsworthy i iniciant una conversa amb els infants. Què hi veuen, com se fa, qui la va fer, etc. Després se'ls mostrarà una fotografia d'una mandala feta amb flors i continuarà la conversa demanant si saben què és, que els pareix, com està feta, què és una mandala, etc. Després s'observaran les flors recollides, es mirarà quin color tenen, la forma i quina olor fan. Seguidament tots junts realitzaran una gran mandala al terra. Per acabar es representarà damunt paper amb els retoladors el que han fet durant l'activitat.

SESSIÓ 3: PEDRES DE LA MEMÒRIA.

A partir de l'obra *Cubos de la memoria* d'Agustin Ibarrola de l'any 2001¹⁷

Objectius específics:

1. Aproximar, una mica més, els infants al Land Art amb l'obra d'Agustin Ibarrola. (Àrea de llenguatges: 9)
2. Treballar l'actitud de cooperació mitjançant una activitat en grup. (Àrea de coneixement de l'entorn: 4)
3. Potenciar l'expressió lliure i la creativitat. (Àrea de llenguatges: 2, 8)
4. Apropar els infants a l'obra tridimensional. (Àrea de coneixement de l'entorn: 10)

Continguts específics:

- a. Coneixement d'un element natural com n'és la pedra.
- b. Concepte de Land Art.
- c. Desenvolupament de creativitat.
- d. Actitud de cooperació i treball en grup.

Recursos materials:

Pedres de la mar, pintura, pinzells, fulls DIN-A3 i retoladors.

Temporalització:

La sessió durarà aproximadament 1h.

¹⁷ Referència: <http://agrega.educacion.es/>

Desenvolupament:

Aquesta sessió es durà a terme en tres parts, la primera part es durà a terme a l'aula, primerament es presentarà l'obra d'Ibarrola amb una petita conversa perquè els infants identifiquin que veuen a la fotografia, després parlarem de qui és l'autor i presentarem el material. A l'aula es pintaran les pedres i es deixaran que s'eixuguin durant cinc minuts, mentre s'arreplega el material emprat. La segona part de l'activitat es durà a terme al pati, a una zona d'herba o de jardí. Es transportaran les pedres amb unes palanganes o qualsevol recipient que es trobi a l'aula i allà es recordarà als infants com era l'obra d'Ibarrola, com estaven col·locades les pedres i després cada un d'ells posarà les seves pedres pintades formant una filera o el que ells vulguin. Farem una escultura tridimensional de manera col·lectiva. Per acabar, la tercera part es durà a terme a l'aula, tornant del pati primerament es rentaran les mans i sobre un full A3 e farà la representació del que s'ha fet durant l'activitat.

SESSIÓ 4: CONSTRUCCIONS D'ARENA.

A partir de l'obra *Surfers in Circles* de Jim Denevan realitzada a Tunitas Creek Beach, Califòrnia, USA, l'any 2006¹⁸

Objectius específics:

1. Continuar amb l'aproximació dels infants al Land Art amb l'obra de Jim Denevan. (Àrea de llenguatges: 9)
2. Manipular i experimentar amb el material natural proporcionat descobrint les seves propietats i gaudint de les sensacions. (Àrea de coneixement de l'entorn: 1, 2)
3. Fomentar el desenvolupament d'obres d'art a partir de material natural. (Àrea de llenguatges: 8, 9)
4. Relaxar-se i gaudir del plaer de realitzar una activitat manipulant un material natural i a la vegada sensorial com ho és l'arena. (Àrea de coneixement de l'entorn: 1, 2)
5. Transmetre de manera oral el que han plasmat damunt l'arena. Projectar aquesta activitat damunt paper. (Àrea del llenguatge: 1, 4, 8)

¹⁸ Referència: http://greenmuseum.org/artist_index.php?artist_id=168

Continguts específics:

- a. Coneixement dels materials naturals proporcionats: arena, pedres, posidònia, pinyes i pals.
- b. Concepte de Land Art.
- c. Actitud de cura i respecte cap a les obres dels altres.

Recursos materials:

Arena, pedres de la mar, copinyes, pals, pinyes, bolles i branques de posidònia, fulls DIN-A3 i retoladors.

Temporalització:

La sessió durarà aproximadament 1h.

Desenvolupament:

Aquesta activitat consta de dues parts. Les dues es duran a terme a l'aula. La sessió començarà amb la presentació de l'obra i de l'autor, seguidament del material. El material es presentarà amb palanganes d'arena (una per cada infant) i amb palanganes amb el material addicional (aquestes estaran damunt una taula a part). Cada infant manipularà la seva palangana com voldrà i podrà agafar i experimentar amb el material addicional lliurement. Una vegada acabada la sessió els infants faran la representació a un full DIN-A3. Es recomana que les palanganes quedin a l'aula perquè l'infant les pugui manipular en qualsevol moment de joc lliure.

SESSIÓ 5: MURAL D'ARGILA.

A partir de la projecció del vídeo de l'obra *River Avon Mud Circle* de Richard Long realitzada al M-Shed Bristol (museu de Bristol) l'any 2011¹⁹

Objectius específics:

1. Prosseguir amb l'aproximació dels infants al Land Art a partir de l'obra de Richard Long. (Àrea de llenguatges: 9)
2. Manipular i experimentar amb un material natural i sensorial com ho és l'argila. (Àrea de coneixement de l'entorn: 1, 2)
3. Gaudir de la creació en grup d'una obra d'art realitzada a l'exterior. (Àrea de coneixement de l'entorn: 1, 2, 4)
4. Fomentar la cooperació i les activitats grupals. (Àrea de coneixement de l'entorn: 4)

Continguts específics:

- a. Concepte d'argila com a material natural.
- b. Concepte de Land Art.
- c. Actitud de cooperació i respecte durant la realització de l'activitat.

Recursos materials:

Argila, aigua, paper continu i ordinador.

Temporalització:

La sessió durarà aproximadament 1h.

¹⁹ Referència: https://www.youtube.com/watch?v=JD2Ai_BEcbg

Desenvolupament:

Aquesta activitat es durà a terme en tres parts. La primera es durà a terme a l'aula on, mitjançant l'ordinador, es projectarà una part del vídeo (https://www.youtube.com/watch?v=JD2Ai_BECbg) que ens mostra com Richard Long du a terme la seva obra amb argila pintant una paret amb les mans. Mentre s'anirà realitzant una petita conversa amb els infants perquè vagin transmetent el que hi veuen i el que creuen que fa l'autor a la paret i com ho fa. La segona part es durà a terme al pati, a la zona d'herba o de jardí, amb un paper continu aferrat a la paret i amb diferents ribelles d'argila fosa amb aigua. Els infants tindran total llibertat per poder crear la seva obra d'art. La tercera part tindrà lloc a l'aula on es projectarà el final del vídeo perquè els infants vegin el resultat de l'obra de Long i puguin comparar amb la seva. Aquesta activitat acabarà amb la conversa i no amb una projecció plàstica damunt un DIN-A3 perquè cada un dels infants es podrà emportar a casa una part del mural realitzat al pati.

4. Estudi de cas: Land Art a la classe de 3 anys del CEIP Jaume Vidal i Alcover

4.1. Presentació del centre

El CEIP Jaume Vidal i Alcover és el centre on realitzo les pràctiques de segon cicle d'infantil i és, a més, on es du a terme la proposta didàctica del meu Treball de Fi de Grau. Aquesta escola es troba situada al poble de Manacor, capital de la comarca del Llevant. Aquest municipi limita amb els termes de Felanitx, Petra, Vilafranca i Sant Llorenç. Les famílies que en ell habiten són d'un nivell cultural mitjà.

El CEIP Jaume Vidal i Alcover està integrat per alumnes, mestres, pares i mares, tutors i tutores i personal no docent, i es defineix com a una escola pública i laica que pretén aconseguir, a través de la convivència en llibertat, persones educades i formades en el pluralisme i valors democràtics que la societat actual ens demana.

La ideologia de l'escola és aquella que respecti la llibertat de creences i de pensaments de tots els components de la comunitat escolar partint de la base de la pròpia identitat (llengua i cultura de les Illes Balears).

És tasca de tots els que la formen afavorir el diàleg, la convivència, la confiança, la participació, la cooperació, el compromís, la solidaritat, el criteri propi, l'autoestima, la responsabilitat, la igualtat, les decisions compartides, la relació amb l'entorn, la curiositat i la implicació de tota la comunitat educativa i de les famílies per aconseguir l'èxit educatiu dels infants.

El CEIP Jaume Vidal i Alcover té el català com a llengua d'ensenyament i de relació, i basa el seu projecte pedagògic en l'arrelament cultural i social dels alumnes dins l'àmbit de les nostres illes.

L'escola té un total de 506 alumnes. Fa uns pocs anys (curs 2007-2008) que l'escola compta amb la doble línia d'Educació Infantil i d'Educació Primària. L'etapa educativa que compta amb una ràtio més elevada és el segon cicle d'Educació Primària. La característica més evident de l'alumnat de l'escola és la diversitat, tot i que no és tan elevada com a altres escoles. Majoritàriament els alumnes són de procedència mallorquina, peninsular, marroquina però també sud-americana, entre d'altres, i les seves situacions socioeconòmiques són molt variades tot i que la majoria té un nivell mitjà. El nivell cultural també és molt variat. L'existència de tants nivells culturals no crea cap problemàtica, tot el contrari, ja que s'aprofiten les diverses cultures per així conèixer-les i enriquir-se culturalment.

4.2. Presentació del grup-classe

L'aula on realitzo les pràctiques, i on es durà a terme el meu projecte de TFG, és la de 3-4 anys i s'anomena l'aula dels "SENYORETS". La tutora de l'aula és n'Àngela i és titulada en mestra d'educació primària per la Universitat de les Illes Balears amb una habilitació per infantil cursat a través de la UNED, també té un postgrau de ludotecari titulat "Educar a través del joc". Té 13 anys d'experiència (exerceix des del 2002). En aquests moments n'Àngela està fent una substitució com a tutora d'aquesta aula per una baixa per maternitat i en principi la tutora original no s'incorporarà aquest curs escolar. A l'aula dels "Senyorets" hi ha un total de 28 infants (16 nins i 12 nines), entre ells hi trobam 5 infants magrebins, 2 infants castellano parlants i 21 catalano parlants. A l'aula no hi ha cap infant amb necessitats educatives especials, així que les activitats del projecte no tindran cap tipus d'adaptació ja que són flexibles i obertes a qualsevol canvi en funció de les necessitats de qualsevol infant.

4.3. Proposta didàctica

La proposta didàctica "**Feim art amb la natura**" és un recull d'activitats noves per als infants de l'aula dels "senyorets". Pretén ser una proposta innovadora i motivadora per a aquesta etapa d'infantil. El seu eix principal és el descobriment per part dels infants del Land Art. Aquesta proposta es treballa durant cinc setmanes a una sessió per setmana. La idea és que l'any vinent s'introdueixi com a un dels cinc tallers que realitza l'escola durant cada trimestre i que cada ronda de tallers dura cinc setmanes.

Totes les sessions es duran a terme amb 14 infants de P3 (4t. infantil) i tindran una durada d'una hora, en la majoria d'elles, la primera mitja hora es durà a terme a l'exterior i l'altra mitja a dins l'aula.

4.4. Avaluació

Prèviament al plantejament de les activitats es va decidir que l'avaluació es duria a terme mitjançant l'observació directa i recollint les converses i sensacions dels infants. Es varen redactar alguns ítems (veure 3.3) per poder guiar l'observació i així tenir alguns criteris establerts per poder avaluar l'activitat. Una altra part important per poder avaluar seria la recollida i posterior observació de les fotografies.

A continuació es presenta, a partir d'aquest ítems, de l'observació, de les converses recollides i de les fotografies, els resultats de cada activitat.

SESSIÓ 1: ESPIRAL AMB TERRA

Aquesta primera activitat es va dur a terme sense cap dificultat. El grup d'infants va participar en tot moment. Durant el moment de presentació tots escoltaven ben atents ja que per ells allò era una activitat nova que sortia de la seva rutina diària. Participaren activament en la conversa inicial, durant i final, això sí, parlaren els que sempre solen participar en les assemblees diàries. Es va intentar fer parlar als que no solen dir res, però només responien a respostes de si/no. La sortida al pati a la zona de grava i la realització de l'espiral es va realitzar millor del que en un principi esperava, ja que la figura geomètrica de l'espiral no la tenen interioritzada, ni tan sols la coneixien, si bé la relacionaven amb un caragol, no és un dels dibuixos que ells solen realitzar. Per això em va sorprendre, tots intentaren fer la seva espiral i algun d'ells ho aconseguí amb èxit. No vaig haver d'intervenir ni van sol·licitar la meva ajuda en cap moment. Alguns feren i desferen la seva obra fins i tot aconseguiren que la terra que havien posada desaparegués davall la grava. Per tant això me demostra que la manipulació d'aquest material els era atractiva.

La representació damunt paper de l'espiral també va anar molt bé, els infants saben que havien de fer aquell caragol amb el pinzell mullat amb cola però, clar, al ser la cola blanca i el full blanc anaven posant cola sense posar massa cura en fer el dibuix, anaven fent cercles un damunt l'altre i a l'hora de posar la terra al damunt l'espiral dibuixada quasi no es distingia, així i tot, per a ells l'activitat els ha engrescat molt, els ha encantat manipular la terra i la grava, marcar un dibuix al terra amb un pal i posar la terra damunt el seu full en blanc i veure que quedava enganxada.

A continuació es presenta un recull de fotografies i el diàleg d'alguns dels infants que participaren en l'activitat.

- Què pensau que és això?
- Ll: un caragol
- MM: aigua
- aigua?
- A M: wooooo
- A: una tarta
- H: una tarta de caragol

- Aquest caragol se diu **ESPIRAL** i l'ha fet en Robert Smithson
- Ll: una espiral?
- Sí, se diu espiral. Com creïs que l'han feta?
- A: amb xocolata
- Sabeu que hi ha dedins?
- MM: terra
- voleu fer una espiral amb terra?
- Tots: síiiiiiiiiiiiiiiii

Què creïs que passarà si plou?
 H: que sortirà...
 A: que sortiran flors
 Què creïs que passarà si fa vent?
 AV: que es caragol s'esborrarà.
 Voleu fer sa vostra espiral?
 Tots: síiiiiiiiiiiiiiiii

Vos ha agradat?
 Tots: síiiii
 Recordau que se deia
 aquest caragol que hem fet?
 Ll: espíiii
 AV: espiral!
 Què vos ha agradat més?
 MM: jugar amb sa terra
 H: es palo
 A: a mí tot

SESSIÓ 2: MANDALA AMB FLORS

Es primavera i aprofitam el poema treballat a l'aula que parla de flors per iniciar l'activitat amb la conversa inicial on parlen de flors i de colors. Aquest concepte de treballar amb flors els va engrescar a dur a terme l'activitat perquè és una cosa que els envolta en tots els seus entorns (troben flors al pati, a foravila, al carrer, etc.). Al principi el fet de fer una activitat en grup on entre tots havien de realitzar una mandala en comú em feia una mica de por perquè als infants els costa haver de compartir i treballar junts, però l'activitat va anar rodada, tots escoltaven i participaven.

El que els va dur més temps a entendre i és on vaig haver d'intervenir un parell de vegades fou en la realització de la mandala. Ells, en les fotografies de mandales que els anava ensenyant per l'ordinador, i durant les explicacions, pareixia que entenien que cada cercle de la mandala era d'una mateixa flor però quan havien d'anar fent el cercle posaven les flors sense posar atenció a què fos la mateixa flor, per tant, vaig haver de dirigir una mica l'activitat dient "ara farem un cercle només d'aquesta flor (mostrant la flor)", i així va sortir perfecte. Ells anaven escollint de quina flor volien fer el cercle i així ho anaven fent. El resultat fou espectacular.

La representació damunt paper d'aquesta activitat encara fou més fantàstica. El fet de donar-los un paper en blanc on ells puguin expressar lliurement, que puguin fer la seva creació personal i que et sorprenguin amb unes representacions que et mostren a la perfecció el que ells han entès de l'activitat, és la millor avaluació que es pugui fer, i així es pot veure en les fotografies següents.

L'únic inconvenient d'aquesta activitat, que ja estava previst en la planificació, és el vent, que és un impediment per realitzar l'activitat a l'aire lliure. Per això es va dur a terme dins l'aula i les rajoles que cobreixen el terra de l'aula desllueixen per complet l'obra d'art.

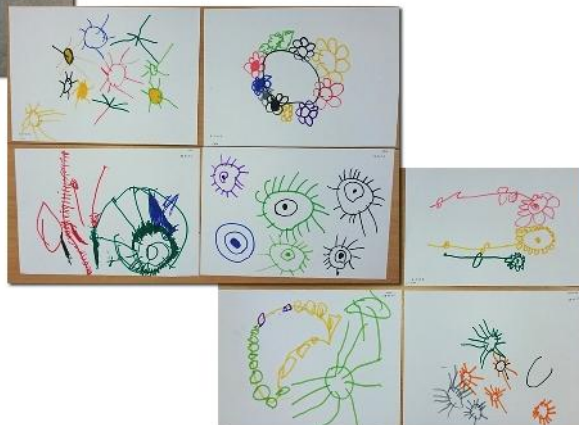
Seguidament es presenten les fotografies, converses i dibuixos finals.

Sabeu queè hem de fer avui?
 R: floretes! Qui les ha collides?
 Quina floreta és?
 R: una margalida
 A: una margalida
 Sabeu perquè no són iguals?
 R: perquè n'hi ha de grogues i
 n'hi ha de blanques
 Veís, hi ha tres tipus de
 margalides.
 R: jo en sé una que no tens
 aquí, una vinagrella!

(després de mostrar el dibuix
 d'una mandala)
 R: hi ha margalides
 Quina forma fan aquestes flors?
 A: un cercle
 A.V: un cercle
 Veís que hi ha molts de cercles?
 Com acaba?
 R: amb un cercle mes petit
 M: són cercles també
 Sabeu què se diu això?
 R: una pizza
 Se diu mandala
 M: mandala!
 Veís que també hi ha una cosa
 que no és una floreta? què és això?
 T: una espiga!
 Molt bé Toní!

Vos ha agradat?
 tots: síiiiiii
 Recordau que se deia això
 que hem fet?
 A.V: mandola
 M: nooo...mandola no!
 Idoí Marina, com se diu?
 M: no ho sé
 F: mandala?
 Molt bé!
 Mirau, pujau damunt sa
 cadira i la voreu de damunt
 Ll: què guapa!

SESSIÓ 3: PEDRES DE LA MEMÒRIA

Aquesta activitat els va agradar molt i en ella vaig poder observar la creativitat dels infants. Uns tan delicats a l'hora de pintar les seves pedres i altres pintant per fer via per poder anar al pati a jugar amb elles. Però tots posant atenció i cura perquè la pedra quedàs pintada com la de la fotografia que havien vist. A l'hora de fer la composició de pedres al pati pensava que només voldrien col·locar les pedres que cada un d'ells havia pintant, però això em va sorprendre. Havíem transportat les pedres dins palanganes perquè eren moltes i pesaven, per tant les pedres s'havien mesclades, i a l'hora de posar les pedres com les d'Ibarrola, cada infant es va aixecar i va agafar una pedra sense mirar si era la seva, només algun demanava per la seva però al veure que els altres agafaven sense mirar de qui era la pedra així ho feren. Van muntar i desmuntar, fer files, apilar, fins que varen aconseguir la composició final que es pot veure a les fotografies.

La part de comunicació no em va sorprendre, varen col·laborar de manera grata en les converses com ho feren en les altres activitats.

La recopilació de material va ser pensada perquè hi hagués unes quatre pedres per infant, amb la finalitat de què en pintessin tres, i si algú volia repetir podia tenir més pedres, però tots varen voler pintar les quatre pedres i algun d'ells, fins i tot, en volia pintar més, però per falta de temps i de material, quan tots tingueren les quatre pedres pintades sortírem al pati. No crec que sigui necessari afegir pedres en pròximes sessions, perquè, amb una hora per fer tota l'activitat, quatre pedres per infant són suficients. Pot ser es podria fer en dues sessions on en una només pintin pedres i en l'altre facin la seva escultura.

La representació damunt paper em va tornar a deixar fascinada. Aquesta capacitat per transmetre amb un dibuix natural i espontani demostra les seves grans capacitats. Pot ser no puguin expressar oralment el que els ha transmès l'activitat, però damunt paper tots ho fan evident.

A continuació es presenten les imatges que evidencien l'èxit de l'activitat.

Què veis aquí?
P: aigua
I què més hi ha?

J: la mar
D: puzles
W: puzles!
R: casitas
M. H: teles
J: floretes

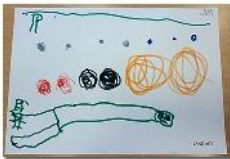
R: xocolate
C: a sa platja
M. H: aigua
W: xocolate
P: pedres!

Què tenen aquestes pedres?
C: colorins
Saben que se diu això tan guapo que ha fet un home que li diuen Agustín Ibarola?

J: no
Cubs de la memòria

Vos ha agradat aquesta activitat?

Tots: síiii

C: a mi m'ha agradat pintar ses pedres

P: i a mi també

D: a mi me ha gustao jugar con las piedras

SESSIÓ 4: CONSTRUCCIONS D'ARENA

Aquesta ha estat sens dubte l'activitat que més els ha agradat. Els dies posteriors a l'activitat tots se m'acostaven i em demanaven si avui podien jugar amb l'arena, de fet, des d'altres aules han vingut a cercar les palanganes d'arena per poder jugar i experimentar amb elles. Estic molt contenta dels resultats. La creativitat que hi han posat, la manera delicada i tranquil·la en què manipularen l'arena. Pot ser, també, perquè el material addicional l'havien trobat ells durant una sortida a la platja, això els va motivar per dur a terme l'activitat. Durant aquesta sessió no vaig haver d'intervenir ni per ajudar, ni per dirigir i molt menys per posar ordre, ja que estaven tan concentrats i relaxats que pareixia que no hi havia nins. En definitiva, si hagués de repetir una de les activitats seria aquesta.

El fet com manipularen l'arena em fa veure de la necessitat d'introduir més elements multisensorials a dins l'aula. Tenir un racó d'experimentació o, si l'espai no és suficient, simplement unes quantes palanganes amb materials manipulatius que es puguin arraconar quan els infants no hi vulguin jugar. Palanganes amb arena, terra, farina, llegums o aigua poden fer d'un moment de tensió i desgavell un moment de pau, relaxació i concentració per als infants, a la vegada que descobreixen, aprenen i creen.

La part de representació sobre el paper va tornar a ser un luxe per als meus ulls. Alguns dibuixaren puntet a puntet els granets d'arena, altres hi introduïren les copinyes o els pals i algun fins i tot va dibuixar la seva obra al complet. Simplement fascinant.

A continuació les evidències positives de l'activitat.

Sabeu què és això de sa foto?

Ll: La mar, sa platja

Què creïs que és això rodó?

J: (fent cercles amb els dits)
rotlos

Vos enrecordau del que vàrem
agafar des pínar i sa platja?

T: pals i pínyes

M: pedretes

I: sí, pedres

P: també copínyes

I això que he duit jo és una herba de la mar
que se diu posidònia.

Voleu fer construccions amb tot això?

Tots: síiiii

Sabeu qui ha fet aquests dibuixos a s'arena?
P: un homo
Sí Pau, és un home que li diuen Jim Denevan
M: i els feia així amb sa mà (fent rodar sa mà)
Ll: o amb un pal
M. H: amb un pal nooo
Idoi Marina, com ho feia?
M. H: amb un poalet per fer castells

Pau, què són aquests puntes que has dibuixat?

P: s'arena

M.R: jo he dibuixat arena també

Ll: i jo ses copinyes

M: jo he dibuixat s'arena, ses copinyes i es pals

T: podem jugar més amb s'arena? Un altre dia. Vos ha agradat?

Tots: síiiiiii

SESSIÓ 5: MURAL D'ARGILA

Aquesta activitat, encara que el resultat final és molt positiu, el procés va ser una mica complicat. Com que les sessions es duen a terme els dimarts, aquesta va caure en un dia que estava convocada una vaga, per tant, al centre tot anava rodant de manera no habitual. A la meua aula hi havia 11 infants i la tutora no hi era, en principi això no havia de suposar cap problema perquè les activitats les duc a terme jo sola amb 14 infants. Però, com que a l'altra aula de tres anys també hi havia pocs infants, la seva tutora va decidir que aniríem les dues aules a fer l'activitat, això suposava 21 infants pintant un mural, i com que eren molts ella mateixa va decidir fer dos murals. Jo ja no vaig començar del tot contenta perquè se m'estava imposant una cosa que jo no tenia planificada ni prevista, però bé, com que només era una practicant havia d'acceptar. Les coses seguiren sense anar-me bé, durant la projecció del vídeo, l'ordinador anava a mitja marxa i es quedava tot el temps carregant, el que ja em va posar una mica nerviosa, a més de sentir-me observada i jutjada per la tutora de l'altra aula. L'activitat va seguir posant-me entrebancs, el paper continu que jo tenia pensat posar a la paret d'una manera a l'altra tutora no li va anar bé i decidí posar-lo com a ella li pareixia de la millor manera, què va passar? que així com anaven posant argila al paper el pes va fer que es desenganxés de la paret. Però bé, també va tenir solució, vàrem posar el paper a terra i els infants varen seguir pintant. Però no tot en aquesta activitat va ser negatiu, no, el resultat fou molt positiu, els infants gaudiren manipulant l'argila, no varen tenir por de ficar la mà dins la ribella i posar-se fang fins a les orelles, no n'hi va haver cap que decidís no pintar o només tocar el fang amb un dit, tots participaren i crearen una obra d'art fantàstica. Se'ls veia engrescats i gaudint al màxim. Al tornar a l'aula i veure el resultat de l'obra els va sorprendre molt que Long fes un cercle, varen quedar fascinats. Una altra cosa que per mi no fou positiva és que no vaig poder enregistrar les converses, i no perquè no pogués, sinó que amb els nirvis i l'angoixa no hi vaig pensar. Tot d'una que vaig arribar a casa i vaig descarregar les fotografies em vaig anar recordant de coses puntuals que m'havien dit, però no de tot.

En aquesta activitat no hi va haver representació perquè estava pensat que els infants se'n duguessin a cases una part del mural realitzat, després d'haver vist l'èxit de les altres activitats, ara pens que l'haurien d'haver feta. Què més canviaria? Doncs, empraria un paper més fort perquè aguantés el pes de l'argila i cercaria la manera de penjar el paper a la paret i que quedés ben subjecte.

Sabeu que fa aquest home?
 M. R: pinta amb xocolate
 Pinta amb fang i li diuen
 Richard Long

Voleu veure com acaba es vídeo d'en Richard Long?
 Què creís que haura dibuixat?
 P: un burretxo
 Mirau, mirau
 L: és un cercle!
 N: uauuu
 Vos ha agradat pintar amb fang?
 Tots: síii

5. Conclusions

L'educació artística s'està valorant cada vegada més a dins els centres educatius d'infantil però no se li està donant la importància que li pertoca. És a dir, baix el meu punt de vista, no se n'han adonat de la importància d'aquesta pràctica en l'educació infantil. El seu paper dins el currículum no és el d'“actor principal”, sinó més bé li han donat el repertori d'un actor de segona, deixant aquesta ensenyança per davall les matemàtiques o la lectoescritura, quan les tres haurien d'estar al mateix nivell. Què passa doncs? No se'l considera significatiu? Cal canviar la mentalitat, és necessari donar més importància i canviar el chip del que, fins ara, enteníem per educació artística o més ben dit del que s'anomena plàstica. La funció principal d'aquest concepte és la deixar desenvolupar la creativitat dels infants, quan fins ara els donam les feinetes preparades dient-los el que han de pintar i com ho han de fer, hauria de ser per ells un mitjà d'expressió, tant de sentiments, de pensaments, com de qualsevol cosa que vulguin transmetre, però els seguim dient el que han de dibuixar, pintar, modelar o retallar.

Mirant els objectius que m'havia marcat al principi d'aquest TFG, puc dir que s'han complert baix les expectatives. Desenvolupar tècniques d'investigació i recerca no ha estat del tot complicat, ja que són quatre anys de fer treballs on, en major o menor mesura, hem hagut d'aprendre a bussejar per la xarxa.

Si bé no coneixia res del Land Art, després d'haver fet tota la recerca necessària puc dir que una petita pinzellada, de manera global, m'ha quedat dins el meu bagatge de coneixements.

Investigant sobre el que, tot aquest projecte, podria proporcionar als infants, me n'he adonat de la importància de deixar als infants manipular i descobrir lliurement, afavorint la multisensorialitat que els proporcionarà beneficis en els seus aprenentatges i en la seva descoberta del món i la seva relació amb l'entorn. Per això, treballar directament amb la natura, deixar als infants la llibertat de gaudir del joc espontani amb la natura, els facilita tot tipus de bens, de manera significativa, d'una manera global. Els ajuda a desenvolupar de manera natural la seva psicomotricitat, a sociabilitzar-se, a resoldre conflictes, a descobrir, a incorporar coneixements, a ampliar el seu lèxic...però sobretot

a deixar florir la seva creativitat²⁰ (dissenyant, inventant, imaginant, etc.), factor molt important en aquesta edat, ja que els ajudarà en el seus aprenentatges i a desenvolupar el seu pensament abstracte, el qual els ajudarà a resoldre problemes, entre d'altres coses. El darrer objectiu proposat i que, per mi, és el que ha resultat més positiu, es la Proposta Didàctica, i més que haver-la plantejada, és haver-la dut a terme, perquè, després d'haver fet la primera activitat ja me n'havia adonat de la importància d'incorporar més elements naturals dins les aules. En aquest cas, jo proposaria un canvi encara més radical, i és treure l'aula a l'exterior, és a dir, proposaria que durant la jornada escolar es duguessin a terme més hores a l'exterior que les que actualment estan plasmades damunt els horaris, que són poques o nul·les, per així proporcionar tots els beneficis que la natura pugui oferir als infants.

De quina altra manera plantejaria el treball una vegada vist els resultats? Doncs possiblement, després d'analitzar les parts positives i negatives de la proposta didàctica, convertiria alguns espais de l'aula en racons o ambients de manipulació i experimentació, en racons multisensorials, per així donar-los l'oportunitat i el plaer de jugar i crear quan ells vulguin i no només en activitats marcades i puntuals, proporcionant així els beneficis de les activitats i minvant els obstacles que suposa la preparació física de l'activitat, és a dir, setmana a setmana trobar el material adient, muntar i desmuntar els espais, està pendent del temps que farà per saber on fer l'activitat, són petits detalls que, ni tan sols es poden considerar negatius però que, si tenim sempre aquests espais muntants dins l'aula, evitam tots aquests entrebancs.

Què queda per fer? Queda aprofundir més en la història del Land Art per poder esmicolar, granet a granet, les infinites tècniques que aquest art ens pot proporcionar i poder-les introduir a dins l'escola. Queda obrir les ments dels equips docents perquè se n'adonin de què projectes com aquest són possibles, que no s'han de quedar estancats en programacions obsoletes, i que se n'adonin que els infants són capaços d'això i molt més, que només cal confiar en ells i donar-los oportunitats.

²⁰ Referències: Veure vídeos: Robinson, K. «Las escuelas matan la creatividad». Recuperat en <http://www.rtve.es/alcarta/videos/buenas-ideas-ted/ken-robinson-escuelas-matan-creatividad/2050360/>; Punset, E. «Los secretos de la creatividad» en Redes. Núm. 89. Recuperat en <https://www.youtube.com/watch?t=980&v=TOHaSdZfwP4>

Bibliografía

- Abad, J. (2008). «Iniciativas de educación artística a través del arte contemporáneo para la escuela infantil». *Tesis Doctoral*. Universitat Complutense de Madrid. [Document en línia]. [Data de consulta 12 d'abril]. Recuperat de <http://eprints.ucm.es/9161/>
- Baigorri, L. (1997). *El vídeo y las vanguardias históricas*. Barcelona. Edicions Universitat Barcelona.
- Belver, M. H. i altres (eds.) (2005). *Arte infantil en contextos contemporáneos*. Eneida: Madrid.
- Bender, B. *et al* (2007). *Stone worlds: narrative and reflexivity in landscape archaeology*. United States of America: Left Coast Press.
- Calleja, J. M. (2007). *Para la libertad*. Madrid. Ediciones Turpial.
- Denevan, J.; Stets, M. (2008). *Out Standing in the Field: A Farm to Table Cookbook*. Clarkson Potter Publishers.
- Galofaro, L. (2004). *Artscapes: el arte como aproximación al paisaje contemporáneo*. Barcelona. Editorial Gustavo Gili.
- García, A. (2001). «Paisaje, “land art” e ingeniería» en *Revista del Colegio de Ingenieros de Caminos, Canales y Puertos*. Num. 55. (pp. 14-21). [Document en línia]. [Data de consulta 4 juny de 2015]. Recuperat de <http://www.ciccp.es/revistaIT/portada/index.asp?id=280>.
- Gardner, H. (2005). *Arte, mente y cerebro: una aproximación cognitiva a la creatividad*. Barcelona: Editorial Paidós.
- Goldsworthy, A. (1990). *Andy Goldsworthy : A Collaboration with Nature*. New York, N.Y.: H. N. Abrams.

- Gómez, L. J. (2009). «Breve introducción al Land Art» en *Revista de Clasehistoria*. Num. 47. [Document en línia]. [Data de consulta: 12 de juny de 2015]. Recuperat de <http://www.clasehistoria.com/revista/2009/articulos/gomez-landart.pdf>
- Graziani, R. (2004). *Rober Smithson and the American Landscape*. UK. Cambridge University Press.
- Guasch, A. M. (1985). *Arte e ideología en el País Vasco: 1940-1980*. Madrid. Ediciones Akal.
- Guasch, A. M. (2000). *El arte último del siglo XX: del postminimalismo a lo multicultural*. Madrid: Alianza.
- Hernández, F. (2002). «Educación y cultura visual. Repensar la educación de la artes visuales» extret de la revista *Aula de innovación educativa*. N. 116 – novembre 2002. Barcelona: Editorial Graó. (pp. 6-9).
- Hoyuelos, A. (2004): *La ética en el pensamiento y obra pedagógica de Loris Malaguzzi*. Barcelona, Octaedro- Rosa Sensat.
- Hoyuelos, A.; et alt. (2005). *Territorios de la infancia: Diálogos entre arquitectura y pedagogía*. Barcelona: Graó.
- Hoyuelos, A. (2006): *La estética en el pensamiento y obra pedagógica de Loris Malaguzzi*. Barcelona, Octaedro- Rosa Sensat.
- López, J. L. (1999). *Didáctica específica de la expresión plástica*. Universidad de Oviedo.
- Marchán Fiz, S. (2012). *Del arte objetual al arte de concepto*. Madrid. Ediciones Akal.
- Marín Viadel, R. (2006): *Investigación en Educación Artística*. Granada: Universidad de Granada.
- Marín Viadel, R. (2011). «La investigación en Educación Artística» de *Educatio Siglo XXI: Revista de la Facultad de Educación*, Vol. 29, n. 1. (pp. 211-230). Universitat de Granada. [Document en línia]. [Data de consulta: 28 de febrer de 2015]. Recuperat de <http://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=3626258>

- Matless, D.; Revill, G. (1995). «A Solo Ecology: the Erratic Art of Andy Goldsworthy» a *Cultural Geographies*. Vol. 2. (pp 423-448). [Document en línia]. [Data de consulta: 4 de juny de 2015]. Recuperat de http://www.researchgate.net/profile/George_Revill/publication/232243306_A_Solo_Ecology_The_Erratic_Art_of_Andy_Goldsworthy/links/54f5fa410cf2ca5efefd8dd9.pdf
- M.E.C. (2007). *Decret 71/2008, de 27 de juny*, pel qual s'estableix el currículum de l'educació infantil a les Illes Balears.
- Perez, H. J. (2004). *La naturaleza en el arte posmoderno*. Madrid: Akal Ediciones.
- Preckler, A. M. (2003). *Historia del arte universal de los siglos XIX y XX*. Vol. 2. Madrid: Editorial Complutense.
- Raquejo, T. (1998). *Land art*. Donostia-San Sebastián: Editorial Nerea.
- Read, H. (1982). *Educación por el arte*. Barcelona: Editorial Paidós.
- Welland, M. (2009). *Sand: the Never-Ending Story*. USA. University of California Press.